

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

О. П. РЕЄНТ (Київ)

Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки*

На порозі III тисячоліття нової ери природним виглядає прагнення людства поглянути назад, оцінити свої здобутки та прорахунки, щоб упевненіше рухатися вперед. Зрозумілими є і спроби істориків не лише підбити певні підсумки власної роботи, а й по-новому, із сучасних позицій визначити своє ставлення до подій минулого. Як це завжди буває на зламі часу, вчені вдаються до наукових узагальнень, теоретичного осмислення пройденого шляху, полеміки навколо вузлових питань історичного буття та, власне, історичної науки.

Саме цим викликані міркування, якими нам хотілося б поділитися з науковою громадськістю, всіма, хто цікавиться минулим України.

В одній із статей** ми детально зупинялися на проблемах розвитку сучасної історичної науки у нашій державі. Значне місце в ній відведено теоретико-методологічним проблемам. Тому нині обмежимося з цього приводу лише кількома зауваженнями.

Сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без пізнавального прапора. Методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію. Результатом цього є поява праць, що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому — линуць у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юнктури.

Долаючи синдром постперебудовної ейфорії, науковці-гуманітарії повинні визнати, що методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини, заповнюється надто повільно. Гарячкове прагнення “вимити руки” й з “чистою совістю” сісти за робочий стіл не принесло відразу бажаних результатів, якщо такими не вважати скороспілі плоди “незалежної” від будь-яких наукових принципів “творчості”. Тому важко не погодитися з висловленою д. і. н. Л. В. Таран думкою: “Зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б утримати позитивну частину нашої духовної спадщини в XX ст., зробити для українського менталітету те, чого, на жаль, не змогли зробити для України її політики”¹.

* У статті розглядаються питання, пов'язані з минулим етнічних українських територій (земель), що входили до складу Російської імперії.

** Укр. іст. журн. — 1999. — № 3.

Історики марксистської школи багато зробили для вивчення минулого людства, і було б щонайменше необачним відкидати з порога їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших питань.

Так, марксистська методологія дає збій, коли намагається обґрунтувати жорсткий зв'язок між суспільним буттям та суспільною свідомістю. Досвід постійно спростовує безапеляційно встановлений марксистами примат буття і шоразу дає яскраві приклади того, як ідеї рухають суспільство вперед, а час від часу кидають його у прорив на економічній, соціальній, науковій чи інших ділянках. Стало цілком очевидним, що примітивна конструкція “базис—надбудова” не відбиває всієї складності, динаміки та діалектики процесів у людському суспільстві. Дедалі частіше фіксується думка про те, що, досить глибоко анатуючи механізм одних явищ, ми не помічаємо інших, втрачаючи цілісну картину історичного поступу, блукаючи в лабіринтах випадковостей і закономірностей, підносячи другорядне й ігноруючи головне, визначальне. Мозаїчні фрагменти минулого не завжди корелюються між собою, а також між попередніми й наступними подіями. І якби відповіді на всі питання справді були приховані у надрах “базису”, то нам не доводилося б “ламати” голову над більшістю з них. Проте сьогодні очевидно, що фундаментальна наука зіткнулася з необхідністю вироблення засобів пізнання ірраціональної сфери. Адже особиста й колективна воля, релігійно-етичні системи, усвідомлені інтереси (групові та корпоративні), інші форми психології справляли свій вплив практично на кожну більш-менш помітну історичну подію. Викладені в ідеях, теоріях, програмах вони часто ставали визначальними чинниками того чи іншого явища.

Взагалі ж, напевно, настав час відмовитися від визнання домінантною якоїсь однієї складової — чи то матеріального, чи духовного походження. У найпростіших випадках характер явища спрямовується однією домінантою, а в складних — поєднанням кількох таких домінуючих факторів.

Криза марксистської історіографії породила жваву дискусію довкола формаційного підходу до вивчення нашого минулого. 16—17 листопада 1995 р. у Москві відбулася міжвузівська конференція “Цивілізаційні й формаційні підходи до вивчення вітчизняної історії: теорія і методологія”, в якій взяли участь близько 170 істориків з 29 міст Російської Федерації, України, Білорусі. З приводу цієї конференції відзначалося: “Вчені сперечаються про те, як інтерпретувати нашу історію: у рамках глобальних тенденцій та процесів як один з провідних типів світової загальнолюдської цивілізації чи як певний надунікальний феномен антицивілізації, що розвивалася в геопатогенному просторі й ніби акумулювала всі найбільш негативні риси історії країн Сходу (крайні форми азіатського деспотизму, сервілізму, відсталості) й Заходу (ультрарадикальні форми революційного утопізму й соціальної інженерії, тоталітаризму, крайнього мілітаризму, агресивного експансіонізму)? Чи була Росія особливим типом цивілізації чи якимось цивілізаційним мостом”?²

Стійкий інтерес науковців пострадянського простору до цих проблем викликаний прагненням до самоідентифікації колишніх народів Російської імперії та СРСР. Однак цілком виправдане прагнення повернутися у лоно світових цивілізацій ще не є підставою для модернізації, штучного підтягування нашої історії до всесвітньої й європейської, зокрема. Розмова про характер нашої конвергентності, сумісності із загальнолюдським історичним процесом залишатиметься здебільшого умовляною, доки ми не зуміємо адекватно відтворити хоча б основну канву нашого минулого. Звичайно, оптимальним було б паралельне дослідження вітчизняної та за-

гальної історії. Адже ми повинні мати власний, а не запозичений (хай і найавторитетніший!) погляд на світовий історичний процес. Зробити сьогодні це дуже складно, оскільки кваліфіковані спеціалісти з історії зарубіжних країн розпорошені по навчальних закладах та наукових інститутах, а спеціальних підрозділів, які б займалися всесвітньою історією в системі НАН України, нині немає.

Останнім часом стало помітним зростання інтересу науковців і громадськості до завершального періоду існування Російської імперії, окресленого хронологічними межами XIX — початку XX ст. Інколи цей час називають добою капіталізму, а за лєнінською оцінкою, остання третина століття в історії імперії Романових позначена вступом Росії у стадію імперіалізму.

Л. В. Таран ставить питання про важливість та необхідність визначення хронологічних рамок перехідної епохи від феодалізму до капіталізму щодо України для того, щоб органічно вписати наше минуле в загальноісторичний контекст³. Але чи можливо точно визначити хронологічні параметри таких складних явищ, як зародження нових форм організації й оплати праці, власності та т. п.? І чи був у Російській імперії та Україні чистий капіталізм, коли в економіці XIX — початку XX ст. існувало кілька соціально-економічних укладів? Мову можна вести лише про домінуючий, панівний уклад, про час, коли вирішальне значення у господарстві країни почали відігравати капіталістичні відносини.

Відомі й інші спроби періодизації історії України XIX — початку XX ст. І. Лисяк-Рудницький окреслював “українське століття” не за календарними параметрами, а за логічно пов’язаними подіями, що тривали близько 130 років: від кінця козацької держави до I світової війни. На нашу думку, завершуватися “українське століття” має визвольними змаганнями 1917—1921 рр.

Нині ми змушені констатувати ряд недоліків у висвітленні цього періоду вітчизняної історії. В радянські часи вона підганялася під жорсткі шаблони “базису—надбудови”, ідеологічно консервувалась у дихотомії “реакційне—прогресивне” і “мертвою хваткою” увічнювала становий хребет подій, на якому довільно (та, як правило, спотворено) випиналися одні явища й відверто замовчувалися інші. Такі провали, своєрідна дискретність у висвітленні нашого минулого згубно позначилися на історичній науці, наслідки чого ми відчуваємо і нині. Не шануючи належною увагою даний часовий відтинок, ми втрачаємо “нитку Аріадни”, яка веде нас до розуміння єдності історичного потоку, його закономірностей, випадковостей, альтернатив.

Наповнення вказаного періоду не стільки новим змістом, скільки новим рівнем сприйняття того, що він означав для України, — ось завдання професійних істориків.

Оскільки ж ми знаходимося лише на початку цього шляху, дозволимо собі кілька зауважень критичного порядку.

Проголошення України суверенною державою відкрило для науковців-гуманітаріїв справді необмежені можливості, зняло табу на окремі тематичні ніші, вивільнило їх від преси цензури й ідеологічного диктату. Це не могло не позначитися на проблематиці історичних досліджень, серед яких переважають ті, які присвячені визвольному руху, становленню та розвитку національної свідомості українського народу. Пояснення такого “перекосу” лежить на поверхні: воно пов’язане з необхідністю самотвердження нової державної нації на рівні суспільної свідомості всіма засобами, в тому числі й науковою публіцистикою. Проте, як це інколи буває у подібних випадках, спочатку акцент було зроблено на глорифікації укра-

їнського національного руху, його героїзації, некритичному ставленні до неоднозначних сторінок. Тим часом окремі явища залишилися поза увагою дослідників. Так, відомо, що політика царизму спрямовувалася на денационалізацію, розпорошення, знецінення українства. Різними засобами в самосвідомість народу імплантувалися такі почуття, як меншовартість, синдром “меншого брата” тощо. Тривалий період бездержавності спричинив атрофію здатності до самоорганізації, творення власних соціальних інститутів, політичних організацій, волі до самоствердження у формі національно-визвольного руху, відсутність лідерів загальнонаціонального масштабу. На даний час українська історіографія ці питання належним чином не висвітлювала. Ми все ще сором’язливо обходимо те, що не прикрашає нашу історію. Однак рано чи пізно час для змін має настати. І тут мимоволі доводиться звернути погляд на те, як у подібній ситуації діють наші зарубіжні колеги. В даній статті такі екскурси будуть непоодинокими. Тому відразу підкреслимо, що викликані вони не прагненням до “самобичування” чи приниження вітчизняної науки, а, навпаки, пошуком засобів виходу на нові рубежі. Ми у жодному разі не закликаємо до огульної дегероїзації нашої історії, але час усьому дати свої імена, назви й відповідні об’єктивні оцінки. Змогли ж у Росії критично осмислити місце Пушкіна в світовій літературі, хоча від цього він не став менше значити для росіян. Деякі ж наші “священні корови” у формі радянських ідеологем і досі пасуться на царині історичної публіцистики. Прагнення бачити революціонерами-демократами й І. Франка, і Л. Українку, й Т. Шевченка не зробить наше минуле привабливішим. Значення образу Кобзаря та інших прогресивних представників української інтелігенції для нас не зменшилося б, коли зняти з них вікову пилюку міфічних нашарувань.

Значна частина сумлінних учених ставиться до цієї проблеми з усвідомленням свого обов’язку перед наступними поколіннями.

Ще в жовтні 1993 р. у Києві відбулася перша наукова конференція міського осередку Українського історичного товариства, присвячена темі подолання в науці деформацій і фальсифікацій історичного процесу, викликаних тоталітаризмом. Виступи відомих учених — голови УІТ Л. Винара (США), М. Брайчевського, С. Білоконя, А. Перковського — засвідчили високий рівень усвідомлення необхідності викриття існуючих ідеологем та догматів, нав’язаних науці владою.

Слід визнати, що з того часу українськими істориками багато зроблено для відокремлення “зерна від половини”. Однак це більшою мірою торкається радянського періоду. Дещо у затінку залишилися події XIX — початку XX ст. Певний виняток становить хіба що національно-визвольна проблематика. Без перебільшення можна сказати, що найбільшу увагу дослідників (причому не тільки істориків, а й представників інших гуманітарних дисциплін) привернули питання становлення і розвитку української нації, генези та ідейно-політичного оформлення національного руху. Дана тематика в роки однопартійного керівництва наукою стала своєрідним “мінним полем”, яким дозволялося ходити лише тим, хто діставав на це спеціальний дозвіл і вказівки, куди ступати.

Вітчизняні політологи й історики, досліджуючи формування української нації, політичних ідей та організацій, як правило, розглядають ці процеси як дихотомію, на іншому полюсі якої — російська великодержавна політика, російський націоналізм. Однак якщо український націоналізм, хоч і стримано, все ж подається як вияв волі українців до самоствердження, то російський — виключно в негативному ключі. Певна упередженість не дає змоги оцінити російський націоналізм чи історично виправдане прагнення Росії до утвердження та захисту власних позицій у

світі, хоча ніхто не заперечує антиукраїнську спрямованість внутрішньої політики царизму. Нам здається, що глибокий теоретичний аналіз цих взаємопов'язаних явищ, їх впливу на розвиток й українського, і російського народів ще попереду. Це висуває до фахівців не лише суто професійні вимоги, а й необхідність переборення власних симпатій та антипатій.

Зарубіжні вчені, вільні від ідеологічно-цензурних пут, змогли просунутися в цьому напрямі набагато далі. На Заході вийшла велика кількість праць, присвячених теорії й практиці націоналізму, національно-визвольним рухам. За браком місця зупинимось лише на кількох з них. Ще у 1997 р. з'явилася праця німецького вченого Д. Гайєра "Російський імперіалізм. Взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики". Деякі її положення залишаються актуальними й нині. Один з головних висновків Д. Гайєра полягає в тому, що "економікою не можна пояснити природу і поведінку російського імперіалізму" (с. 345). Факторами, які визначали життєві інтереси імперії, він вважає ті, що пов'язані з категорією "історичної відповідальності", "обов'язком Росії". Ірраціональні за змістом, породжені не лише небезпекою ззовні, а й страхом перед соціальними потрясіннями, вони, на думку Гайєра, підживлювали російський націоналізм. Додамо від себе до цього переліку ще і російський месіанізм, який за допомогою теорії "третього Риму" завоював певні позиції у самосвідомості росіян.

Німецький дослідник вважає націоналізм типовим явищем для країн, що вступають у капіталістичну фазу розвитку. Соціальна та ідеологічна база російського націоналізму, за його твердженням, була досить широкою: це — всі "лояльні течії", слов'янофіли, М. Погодін, М. Катков, а вершиною його розвитку стали праці М. Данилевського "Біблія панславизму" і "Росія й Європа".

Д. Гайєр простежує вплив ідеології націоналізму та панславизму на зовнішньополітичну доктрину царизму (Польське повстання 1863 р., "балканське питання", Прибалтика). Й хоча вчений погоджується на певне коригування тези про "традиційний потяг Російської імперії до гегемонії", а росіян — до об'єднання слов'янських народів та православних християн, нами вона сприймається як правомірна.

Враховуючи сказане, можна дещо по-іншому поглянути на характер національної політики самодержавства, зокрема, щодо українського народу. Водночас це допоможе виявити нові нюанси в генезі українського націоналізму, що ідейно й організаційно почав формуватися набагато пізніше від російського — на початку XX ст. При цьому слід мати на увазі, що український націоналізм був державницькою, але так і не став державною ідеологією.

Спроба розкрити глибинні тенденції, що характеризували становлення політичної нації у Росії, основні напрями національної політики самодержавства здійснена відомим американським ученим Марком фон Хагеном⁴. Дослідник розставляє хронологічні позначки, які супроводжують усі коливання та зміни векторів російської політики. Фіксуючи появу двох таборів у вищих ешелонах влади, він погоджується з твердженням Г. Роггера⁵, що визначає російський націоналізм як дилему державної бюрократії, оскільки чиновництво сприймало прояви останнього й панславизму як загрозу династичному принципу національної держави і перешкоду стриманій зовнішній політиці в інтересах Російської імперії. М. фон Хаген вважає, що царизм змістив акцент на російські національні інтереси лише з червня 1907 р. під впливом П. Столипіна. Бюрократична та церковна верхівка підтримала російські націоналістичні гасла й організації, зокрема "Союз русского народа", який мав розгалужену сітку низових осередків і в українських губерніях.

М. фон Хаген слушно ставить під сумнів оцінки П. Бушковича і Д. Брукса, які вважають національну політику Росії більш толерантною та поміркованою, ніж у тогочасних США чи Великобританії.

І світова війна загострила всі суперечності, які існували в імперії, у тому числі й національне питання. Особливістю цього періоду стало те, що українці опинилися по обидві сторони лінії фронту, а по суті між двома воюючими сторонами. Одним з наслідків воєнного стану, за визначенням М. фон Хагена, було “звуження можливих альтернатив для багатьох меншин та збільшення ризику “неправильної” національної самоідентифікації” (с. 124). На нашу думку, для українців, що проживали в Австро-Угорщині й Росії, не існувало рельєфно вираженої проблеми визначення своєї національної та громадянської приналежності: вони усвідомлювали себе представниками одного народу, але громадянами різних держав. То вже є моральна відповідальність ворогуючих урядів, що кинули єдинокровних братів з багнетами один проти одного. Проте як тільки впали імперії, галічани і наддніпрянці спільно виступили в змаганнях за національну державність.

Автор статті висловлює припущення, що І світова війна “відіграла вирішальну роль у знищенні останніх перешкод на шляху до демократизації соціальної та політичної структури суспільства, де вищі класи, хоча і значно ослаблені порівняно з часами скасування кріпацтва, все ж міцно трималися за свою хитку владу” (с. 3). Для України цей висновок можна прийняти із застереженнями. Адже не лише правляча верхівка царської Росії не бажала відпускати від себе Україну, яка вважалася невід’ємною складовою імперії, а й ліворадикальні сили в особі більшовиків продемонстрували повне несприйняття ідеї її незалежності.

Огляд історіографії українського національного руху зроблено С. Єкельчиком⁶. У ньому даються характеристика основних напрямів досліджень цієї теми, а також оцінки праць зарубіжних спеціалістів — М. Гроха, Р. Шпорлюка, О. Субтельного, А. Жуковського, Дж.-П. Химки, Дж. Елі, Б. Кравченка, Е. Сміта, Х. Голдבלата, Дж. Грабовича, П. Грімстед, О. Ільницького, О. Пріцака, Д. Сондерса, П. Могочия.

Як правило, зарубіжні науковці далекі від перебільшення своєї ролі в розробці даної проблематики. Австралійський дослідник Н. Діук у 1984 р. писав, що історія українського національно-визвольного руху ХІХ — початку ХХ ст. не може бути відтвореною належним чином, доки за цю справу не візьмуться українські вчені, що мають доступ до різноманітних архівних джерел⁷.

У згаданій статті С. Єкельчик зауважував, що “наша історіографія на сьогодні ще не має ані розробленої методології дослідження українського національного руху, ані монографій з конкретних проблем його історії” (с. 166). З того часу минуло п’ять років, і ми можемо стверджувати, що вітчизняні вчені не гаяли часу даремно. Вони дістали можливість ознайомитися з працями зарубіжних фахівців (в Україні опубліковано монографії та статті П. Могочия, Е. Сміта, Р. Шпорлюка, О. Пріцака й інших), а також самі зробили вагомий внесок у розробку цієї тематики.

Своєрідним “пробним каменем” у даному плані стала колективна монографія “Нариси з історії українського національного руху” (К., 1994), підготовлена в Інституті історії України НАНУ. Знаменуючи собою перехідний період у вітчизняній історіографії, праця містить ряд положень, які підштовхують до наукової полеміки. Як данина дещо застарілим методологічним підходам сприймається таке твердження: “Об’єктивні історичні передумови розвитку української національної самосвідомості породжувалися насамперед інтенсифікацією становлення української нації під

впливом капіталістичних відносин, які йшли на зміну феодальним” (с. 32). У даному разі нібито знаходить підтвердження марксистський постулат про примат матеріального, економічного в суспільних процесах. Однак викладений далі матеріал ілюструє значення психологічних, ідейних, політичних факторів у становленні та розвитку національної самосвідомості.

Відповідальний редактор видання й автор розділу “Розвиток української національної самосвідомості” В. Г. Сарбей виділив два перші його етапи: 1) дворянсько-шляхетський і 2) різночинсько-народницький. У широкому плані цей процес дістав назву “загальноукраїнського національно-культурного відродження” (с. 33). Перший етап (до середини 40-х років XIX ст.) охопив найбільші культурні центри українських земель — Харків, Полтаву, Ніжин, Перемишль, Львів. До провідних загальноукраїнських центрів національної самосвідомості вже на першому етапі дослідник відносить Москву та Санкт-Петербург. При цьому відзначається внесок російської інтелігенції в формування цієї самосвідомості.

Другий етап започаткувала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. З того часу починається відчутна політизація національної самосвідомості.

Характерною ознакою третього (заключного) етапу її формування названого “загальнонародним”, відомий учений вважає “органічне і нерозривне поєднання культурно-освітнього напрямку з радикально-політичним” (с. 40). Однак ми дозволимо собі не погодитися з періодизацією третього етапу (90-ті роки XIX ст. — 1914 р., тобто початок I світової війни й визрівання Української національно-демократичної революції). Слідуючи цій логіці, ми розриваємо цілісний процес, нагромадження потенціалу української революції та, власне, його реалізацію у ході визвольних змагань 1917—1921 рр. Приймаючи запропоновані хронологічні межі третього етапу формування національної самосвідомості, ми тим самим обмежуємо один з найважливіших, кульмінаційних моментів її розвитку і водночас ізолюємо події, що відбувалися в Україні між 1914 та 1921 рр. Діалектика й внутрішній зміст національно-визвольного руху підказують необхідність подовження хронологічних меж третього етапу саме часом закінчення визвольних змагань, тобто 1921 р. Приймаючи таку періодизацію, можна розглядати національний рух українства як цілісний процес, аналізувати його закономірності та внутрішні суперечності, вплив на нього зовнішніх факторів тощо. Ми свідомо акцентуємо увагу на цьому, оскільки вважаємо принциповим питання про необхідність перегляду періодизації історії України в даному проміжку часу *.

У ряді статей названої монографії розглянуто ряд важливих аспектів національного руху в Україні. Це — “Становлення символіки національного руху” (Л. Г. Мельник), “Ідея національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці” (Скакун О. Ф.), “Початок українського національно-культурного відродження” (Іванова Л. Г.), “Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму” (Шип Н. А.), “Зародження українського національного руху в студентському середовищі” (Лавров Ю. П.), “Селянство в українському національному русі” (Федьков О. М.), “Голос української інтелігенції за свободу мови, освіти й культури українського народу” (Горякіна В. С.), “Виникнення й діяльність українських “просвіт” (Лисенко О. В.).

Неослабний інтерес до цієї проблематики засвідчили наукові конференції, що відбувалися у середині та другій половині 90-х років ⁸. Вони

* Додаткові аргументи на користь цього будуть наведені нижче.

стали лабораторіями апробації нових ідей і підходів у вивченні українського національного руху, місцем, де виголошувалися різні точки зору й концепції істориків.

Те, що вітчизняні науковці вийшли на якісно новий рівень досліджень, засвідчили праці Я. Грицака, О. Голобуцького, В. Кулика, С. Телешука⁹ та ін. Різні за жанровою стилістикою, вони містять ряд цікавих (хоч і небеззаперечних) ідей, інтерпретацій, нових документальних даних з історії національного руху в Україні.

Не можна обійти увагою й джерелознавчі дослідження з даної теми. Помітною подією став вихід 1990 р. збірника документів у 3-х томах під редакцією П. Соханя “Кирило-Мефодіївське товариство”, в якому зібрано унікальні свідчення про членів братства та його діяльність. А 1997 р. побачив світ інший тематичний збірник у 2-х томах, підготовлений до друку І. О. Кресіною, О. В. Кресіним, В. П. Ляхоцьким, В. Ф. Панібудьласкою. Документи, що стосуються даного періоду, згруповані у трьох розділах першого тому “Етнонаціональна ситуація в Україні за імперського режиму”, “Консолідація українства в умовах піднесення національно-визвольного руху” й “Етнополітичні процеси доби національно-визвольних змагань”. Незважаючи на окремі недоліки (відсутність у ряді випадків хоча б мінімального довідкового апарату, датування матеріалів тощо), збірник містить чимало цікавих документів, маловідомих, а то і зовсім невідомих не лише широкому читачькому загалу, а й більшості дослідників. Окрім суто наукової, видання має і практичну цінність, враховуючи складність проблеми міжнаціональних відносин в Україні.

Підсумком багаторічних зусиль у вивченні історії українського народу XIX — початку XX ст. стала ґрунтовна колективна праця, створена вченими Інституту історії України НАНУ¹⁰. Результати наукових зусиль кваліфікованих фахівців заслуговують детальної характеристики. Ми ж спробуємо дати їм загальну оцінку.

Пошук Україною альтернатив свого розвитку (економічного, політичного, військового), власного місця в європейській спільноті держав та народів вимагає прискіпливого вивчення її відносин з усіма сусідами у минулому. Є тенденції, що набули характеру закономірностей. Їх дію можна прогнозувати наперед з досить високим ступенем вірогідності. Без перебільшення можна сказати, що життєво важливими для України є її стосунки з Росією. Однак єдності в поглядах на форми і зміст цих відносин у нашому суспільстві немає. Більше того, вони полярні: від повного згортання співробітництва з північним сусідом до злиття з ним в якийсь новий “союз”. Як часто буває, практика підтверджує оптимальність позиції, що знаходиться ближче до середини. Незважаючи на те, що мова йде про весь спектр зв’язків з іншою країною, у тому числі й політичні, надмірна політизація дискусії лише шкодить справі, а крайні погляди виявляють свою неспроможність при перших спробах їх реалізації.

Дивна річ, але частина наших політиків настійливо намагається ще раз “наступити на граблі”, повністю ігноруючи уроки минулого. Причиною цього синдрому прямо впливає з незнання історії. Саме сподіваючись на те, що “вона може стати для наших сучасників корисним джерелом здобуття повчальних уроків з вивчення історичного минулого”, вчені готували вищезгадану книгу. В праці охоплено широке коло питань, пов’язаних із становленням української нації (В. Г. Сарбей), народонаселенням України (Т. І. Лазанська), політикою царизму у галузі культури, освіти, преси, видавничої справи (В. І. Кізченко, О. В. Лисенко, О. Ф. Овсієнко). Поляризації російської громадськості в ставленні до українських домагань присвячено насичений цікавим та здебільшого новим архівним

матеріалом параграф “Громадські організації великоросійських шовіністів” (В. М. Волковинський). Ю. П. Лавров розглянув процес виникнення і діяльності українських партій, а О. О. Коник дослідив участь селянських депутатів з України в державних думах Росії. У центрі уваги дослідження Н. А. Шип — суспільна роль Російської православної церкви, її ставлення до “українського питання”, а також місце інтелектуальної еліти в українському русі. У цілому праця відзначається не лише широким колом досліджуваних проблем, а й їх кваліфікованим аналізом, що базується на здобутках сучасної науки. Разом з тим після ознайомлення з нею залишається враження, що зроблено лише частину з того, що має бути досліджене для відтворення повноцінної картини існування України в складі Російської імперії. Адже “українське питання” не обмежувалося лише освітою, культурою, мовною проблемою, видавничою справою. Важливою його складовою частиною були проблеми, пов’язані з національними формами громадського самоврядування та господарювання. Для становлення і розвитку української нації не останнє значення мали умови діяльності селянства, промисловців, банкірів, купців корінного походження, а також характер формування й національний склад пролетаріату. Тому вивчення цих аспектів “українського питання” є надзвичайно важливим і може стати сферою прикладання наукових зусиль на майбутнє.

Найбільше праць тих, хто займається дослідженням періоду XIX—XX ст., присвячено культурно-освітньому та духовному життю в Україні. Кілька таких видань вийшли з-під пера науковців Інституту історії України НАНУ ¹¹. В них відтворюються діяльність різних інституцій і соціальних верств у галузі духовного відродження й самоствердження самобутньої української культури, шляхи подолання перешкод, які ставилися шовіністично настроєними представниками правлячих кіл та російської громадськості.

Другу велику групу праць становлять видання з політичної історії України. Серед них домінують ті, в яких досліджується процес становлення українських політичних партій, їх програмних засад, особливостей діяльності ¹². Як позитивне явище в українській історіографії слід сприймати появу проблемних публікацій, автори яких намагаються йти непротореними шляхами, вивчати різні прояви політичного життя в Україні, ламати усталені стереотипи ¹³. Однією з таких праць можна вважати статтю С. І. Світленка в “ЧІЖ” ¹⁴, автор якої висловлює переконання, що термін “українське народолюбство” найбільш вдало узагальнює поняття для ідентифікації національного руху в Україні другої половини XIX ст. Протягом кількох десятиліть воно було однією із самоназв демократичних кіл. Дослідник зіставляє спільні й специфічні риси українського народолюбства та російського народництва і на цій підставі стверджує, що обидва напрями в Україні розвивалися самостійно, перебували у нерозривному зв’язку, залишаючись спорідненими (хоч і нетотожними) історичними явищами, національними (східнослов’янськими) формами європейського демократизму (№ 3. — С. 47). Відкликаючись на пропозицію Л. Винара здійснити об’єктивну переоцінку українського народництва, С. Світленко стверджує, що це можливе лише на підставі розробки його оновленої сучасної концепції. На думку дослідника, її принципова наукова новизна має полягати в трактуванні народництва як типологічної цілісності, в межах якої, з огляду на історичну специфіку становища українських земель, паралельно виникли і набули розвитку основні суспільні потоки — “українське народолюбство” і “російське народництво”. Це були типологічно близькі, споріднені явища, що діяли самостійно і у взаємозв’язку, мали

спільні та особні риси” (№ 4. — С. 37). Автор пропонує свою періодизацію історії народництва в Україні: 1) початковий етап “романтичного” народолобства (приблизно з початку XIX ст. до 40—50-х років); 2) “дійове”, “реальне” народництво (60—80-ті роки); 3) “неонародництво” (з 90-х років XIX ст. до лютого 1917 р.); 4) “новітнє” народництво доби Української національно-демократичної революції та боротьби за збереження державної незалежності (весна 1917—1920 рр.). За словами С. Світленка, “грунтовна розробка зазначених етапів дасть можливість простежити всі фази виникнення й розвитку історичного явища, без якого не можна уявити українську історію XIX — початку XX ст.” (с. 37).

Якщо народолобство і народництво вже стали об’єктом очищення від ідеологічних нашарувань, то декабристський рух ще чекає на переосмислення. До речі, російські вчені виявляють на цій магістралі наукового пошуку більшу активність, організовуючи декабристські читання, створюючи різнопланові праці¹⁵. Враховуючи, що діяльність багатьох декабристів була пов’язана з Україною, можна сказати, що перед науковцями відкриваються широкі можливості для відтворення історичної правди.

Сьогодні, коли на всьому пострадянському просторі ще відчуваються наслідки більшовицького тоталітаризму, вчені намагаються простежити генезу цього суспільного феномена, вивчити передумови його виникнення та обставини, за яких він може існувати протягом тривалого періоду. Якщо за марксистською схемою для цього було досить вказати кілька соціально-економічних причин, то сучасна наука оперує всією гамою факторів та значно розширює хронологічні межі їх дії. Білоруський історик Б. Клейн вважає, що для еволюції групового (“ембріонального”) тоталітаризму в систему політичного панування “повинні виникнути багатоманітні передумови, коли дане суспільство ніби спрямовується на зустріч диктатурі, виявляє у значній своїй частині готовність сприйняти і підтримати тоталітарні структури”¹⁶. Щоб віднайти ці причини, дослідник пропонує виробити нову періодизацію вітчизняної історії у межах другої половини XIX — початку XX ст. Відмовившись від штучної, ідеологізованої дати 7 листопада 1917 р. як рубіжної в історії країни, Б. Клейн спирається на давній прецедент — працю А. Шестакова “Русская история (1861— 1920 гг.)”, що вийшла 1927 року, — й підтримує саме такі хронологічні рамки пореформеної доби в історії Росії. Деталізуючи цю періодизацію, Б. Клейн виділяє перший етап (1861—1903 рр.) — “Відміна кріпосного права. Вступ Росії на шлях буржуазних реформ”. Даний підхід відкидає збанкрутілу, суто умоглядну схему “капіталізм — імперіалізм” та орієнтується на цілком реальні процеси, що відбувалися у Росії напередодні першої революції. Другий етап — “Падіння абсолютизму і встановлення тоталітарної диктатури” — автор окреслює 1903—1920 роками. На підтримку власної аргументації він наводить висновки, зроблені Ю. Шишковим у праці “Теорія імперіалізму: ретроспективний погляд у кінець століття”. Останній досить переконливо викриває неспроможність ленінської концепції імперіалізму, а також пізніших спроб її модифікації¹⁷.

Можна довго перелічувати обставини, які, зрештою, привели більшовиків на владний Олімп. На нашу думку, головну проблему всього пореформеного періоду визначала боротьба двох тенденцій: з одного боку, прагнення правлячих кіл імперії шляхом реформ, які не зачіпали основ монархічного ладу, зняти наростання революційного потенціалу; з іншого, — небажання царської родини та її наближених поступитися бодай клептиком абсолютизму в ім’я його цілісності й збереження у майбутньому.

Стрибок Росії від монархії з незрілими формами парламентаризму до тоталітаризму досліджувався багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Однак і понині вичерпної відповіді на деякі питання ми не маємо. Тому ці проблеми активно дискутуються не лише у науковій літературі, на конференціях фахівців, а й широким громадським загалом, причому за традицією головна увага зосереджується довкола соціально-економічних аспектів проблеми, зокрема урядових реформ другої половини XIX — початку XX ст.¹⁸ В одних працях з'ясовуються передумови та причини реформаторських зусиль уряду, висвітлюється весь комплекс реформ, у тому числі й у невиробничій сфері. Інші цілком присвячені перетворенням в аграрній сфері, які мали справді доленосне значення для подальшого розвитку Росії¹⁹.

В Україні й донині проблеми реформування сільського господарства донедавна залишалися науково-теоретичними. У Російській Федерації вони набули яскраво політичного забарвлення в 1990 р., після виступу голови Ради Міністрів РРФСР І. С. Силаєва на позачерговому з'їзді народних депутатів. Реформи П. Столипіна і сама його постать стали предметом запеклих дискусій на сторінках періодики, наукових видань, у ході політичних форумів та засідань державних органів. Розбіжність у поглядах на цю проблему настільки значна, що нині годі й чекати консенсусу в питанні про використання дореволюційного досвіду у практиці сучасного відродження російського села²⁰.

Щоб з'ясувати, довкола чого ведеться полеміка, звернемося до праць авторитетних спеціалістів у цій галузі. Розвінчуючи міфи, створені навколо аграрної столипінської реформи, російський академік І. Д. Ковальченко вказує, що радянська історіографія внаслідок своєї занепокоєності виявилася нездатною висвітлити й обґрунтувати ряд питань: по-перше, те, що становлення капіталізму в сільському господарстві відбувалося двома шляхами — буржуазно-поміщицьким та буржуазно-селянським — і столипінська аграрна реформа стала кульмінаційним моментом у боротьбі за утвердження першого з них, у той час як революція 1905—1907 рр. — вищою точкою в ході торування другого шляху; по-друге, ілюструючи прискорюючу дію реформи на розвиток сільськогосподарського виробництва й соціальні зміни на селі, історики не розкривали той конкретний внесок, який вона зробила у цей процес, оскільки прогрес в аграрній сфері мав місце і поза нею; по-третє, не можна визнати досить повно з'ясованими всі причини провалу реформи, зокрема ті об'єктивні фактори в історії розвитку сільського господарства, які взагалі виключали можливість торжества “столипінського варіанту”, а ті причини, що розглядалися, зводилися до того, що реформаторам заважали й їм не вистачило часу. Як наслідок — невивченими виявилися ті глибинні суперечності в аграрній сфері, які обумовили необхідність Жовтневої соціалістичної революції (с. 52—53). Читаючи ці рядки, слід мати на увазі, що вони писалися у той час, коли в СРСР гостро обговорювалися перспективи розвитку сільського господарства. Автор статті зайняв стару, хоча і по-новому аргументовану позицію. Свідченням цього є, зокрема, теза про те, що реформа мала на меті пробити шлях буржуазно-поміщицькому напрямку розвитку сільського господарства, хоча відомо, що Столипін симпатизував хутірській, а значить, швидше фермерській системі господарювання. Спроба надати самостійного значення капіталістичним елементам, що з'являлися на селі поза дією реформ, видається дещо надуманою та непідтвердженою доказами. Крім того, вирок реформі (“провал”, “крах” тощо), а також твердження про її безпосередній зв'язок з більшовицьким переворотом 1917 р. сприймається як данина ідеологічній традиції.

Застарілу формулу про майнову диференціацію селянства як передумову союзу його найбіднішої частини з робітничим класом також не можна оцінити по-іншому, як прагнення продовжити життя однієї з міфологем радянської доби. Те, що поміщицька форма господарювання гальмувала проникнення капіталістичних елементів на село, сумніву не викликає. Однак, звинувачуючи Столипіна і його прибічників у захисті інтересів латифундистів та куркулів, більшовики, а за ними й радянська історіографія спотворювали дійсні факти. Виступаючи в Думі у листопаді 1907 р., Столипін наголошував, що він вважає життєво важливими для держави “збереження недоторканості приватної власності та, як наслідок, що звідси випливає, створення дрібної (! — О. Р.) особистої власності, реальне право виходу з общини і вирішення питань поліпшеного землекористування”²¹. Подібне розуміння необхідності перетворень в аграрному секторі висловлювали й інші представники російського істеблішменту.

Характеризуючи негативні наслідки реформи, І. Ковальченко повторює тезу про руйнування общинного землеволодіння, що спричинило появу значного прошарку зубожілих селян, землі яких скуповували заможні господарі. Але ж слід пам’ятати, що община лише приховувала цей перманентний стан, нездатність багатьох селян так організувати ведення господарства, щоб воно давало належні прибутки. З іншого боку, виникає запитання: чи могла правляча верхівка свідомо йти на злам общини, що виступала певною мірою як гарант соціального спокою на селі, якби не бачила у цьому позитивної перспективи?

Зрозуміло, що в ході радикальних змін такого масштабу та глибини не може бути добре відразу всім (мова у таких випадках має йти лише про мінімальні втрати). І реформатори передбачали певні заходи для пом’якшення окремих їх наслідків (переселення в малоосвоєні регіони, кредити тощо). Інша річ — наскільки ефективними виявилися ці заходи, зокрема в Україні? Це ще потрібно вивчати.

Руйнування общини здебільшого трактується як прелюдія до масового обезземелення селян та зубожіння значної їх частини. Проте майже ніхто не спробував підрахувати, яка кількість селян, що продали землю, була баластом (з економічної, а не соціальної точки зору) в общині, не могла організувати рентабельне господарство. Абстрагуючись від соціальних утопій, якими й донині інфікована значна частина і російського, й українського суспільства, слід визнати, що реформа створювала умови для функціонування економічних законів (а не окреслених юридичними актами схем), стимулювала природний відбір тих, хто був здатний витримувати досить жорсткі вимоги конкуренції, а не паразитувати на соціальних гарантіях держави. Звичайно, без останніх не обійтися. Але це вже не економічна, а моральна сторона проблеми, а принципи першої та другої не в усьому тотожні.

Можна дискутувати з твердженням І. Д. Ковальченка, що при низькій питомій вазі загальної площі земель, які виокремилися у відруби і хутори (11 %), індивідуальне господарство не могло істотно впливати на загальний розвиток сільськогосподарського виробництва країни. Дана теза не враховує тієї обставини, що товарна маса та продуктивність праці в таких господарствах суттєво перевищували общинні показники й тому відносні цифри тут не збігаються з абсолютними.

Викликає сумніви правомірність твердження про те, що зростання продажу поміщицької землі відбувалося під впливом революції, а столипінська реформа помітно на цю тенденцію не вплинула. Але ж щоб продати землю, одного бажання мало — необхідна наявність покупців. Саме за-

вдяки реформі прошарок таких покупців з'явився, причому це були не лише заможні селяни, а й ті, хто мав середні статки. На користь реформи свідчить також зменшення частки орендованих земель та збільшення куплених угідь.

Аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX ст., слід брати до уваги, що вони мали свої особливості у різних регіонах країни. Отже, й висновки по кожному аспекту реформ слід робити на підставі детального вивчення ситуації в кожному з них. Очевидно, що вони будуть неоднаковими, коли мова йтиме про українські губернії, Прибалтику, різні райони Росії.

Вважаємо за потрібне відзначити деякі елементи наукового інструментарію, використані І. Д. Ковальченком у ході вивчення аграрної історії Росії. Ним створено та апробовано новий метод імітації можливих змін у соціальній структурі села шляхом побудови альтернативно-імітаційної моделі процесу. Сутність його зводиться до з'ясування ходу розвитку конкретних явищ за умов, відмінних від реально існуючих, але припустимих. Цей спосіб моделювання дозволяє передбачити варіанти розвитку таких явищ і міркувати про сприятливий чи несприятливий хід їх еволюції, а також дає розуміння того, чому реальний процес був саме таким, а не іншим.

Взявши за основу співвідношення селянських дворів, І. Д. Ковальченко за допомогою моделювання показав, що коли б аграрний розвиток країни в 1900—1912 р. тривав на умовах, які існували наприкінці XIX ст., то кількість найбідніших дворів була б меншою, а заможних — більшою, ніж у дійсності. На цій підставі робиться висновок, що адміністративний тиск на село згори дав негативні результати (с. 68—69). При цьому знову не береться до уваги, що мета перетворень полягала саме в формуванні прошарку дрібних власників, а поява міцної заможної верстви — це лише один із супутніх наслідків реформи.

В іншому прогнозі йдеться про можливий розвиток подій у разі, коли реформі б не завадила I світова війна. І цього разу автор доходить висновку, що у 20-ті роки процес “осереднячення” та зубожіння села посилювався б.

Слабкість даної методики вбачається в тому, що береться лише один, вирваний з контексту всього явища параметр, який не можна екстраполювати на всі інші аспекти аграрного питання. З наведених моделей не видно, які зміни відбулися у характері товарного виробництва на селі, капіталізації сільського господарства, його продуктивності, рентабельності, вплив цих процесів на рівень життя селян і забезпечення потреб країни в сировині й продуктах харчування тощо.

У статті іншого російського історика — В. Я. Гросула — аграрне питання розглядається крізь призму першопричин трьох російських революцій²². Кризові явища в сільському господарстві змусили уряд жертвувати тією частиною із 107 тис. дворян — душовласників (у 1858 р.), яка вбачала в кріпосних та латифундіях лише обтяжливу, але постійну статтю доходу і нічого не робила для розвитку й удосконалення аграрного виробництва. Нагальність змін стимулювала диференціацію дворянства за політичною ознакою: ліберальні ідеї швидко знайшли сприятливий ґрунт у його середовищі. Більше того, частина дворянської молоді пішла далі — в народництво та революційний рух. Однак, на думку В. Гросула, це не вплинуло на існування могутнього землевласницького дворянства, яке продовжувало залишатися феодальним класом і зіштовхувалося й з багатомільйонним селянством, і з народжуваною сільською буржуазією, й “новими росіянами” (за О. Герценом) з його власного середовища, які виявили готовність до впровадження нових методів господарювання. Реформа 1861 р. зробила виразнішими вектори протистояння між окремими

групами сільського населення. З одного боку, вони позначалися суперечностями між поміщиками і селянами; з другого, — між колишніми державними селянами, які швидше й охочіше освоювали капіталістичні засоби ведення господарства, та колишніми кріпосними, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; з третього, — між куркульством, лихварями й незаможним селянством. На Україні процес диференціації викликав концентрацію земельних угідь у руках заможних селян та появу куркулів-банкiрів. “Малоросійські” губернії відзначалися наявністю значного прошарку заможного селянства: 491,7 тис. дворів (16,5 %) володіли 7,335.1 тис. дес. (37 % всієї надільної землі) ²³.

Для характеристики ролі заможних господарів у житті села В. Гросул залучає думку Р. Гвоздева — автора однієї з кращих праць про російське куркульство XIX ст. ²⁴ Останній вважав, що куркуль готовий руйнувати все “заради задоволення власних утробних інтересів” (с. 22—23). Це нам видається далеким від справжнього стану речей. Так, сучасник Р. Гвоздева — І. Гурвич — вбачав у російській сільській буржуазії риси, що зближали її із селянством Франції після Великої французької революції й американськими дрібними фермерами-працедавцями.

Виходячи з різних оцінок суспільної ролі заможного селянства, ми повинні об’єктивно з’ясувати місце української його частини в економічному житті Російської імперії. Подолання упереджених, негативістських оцінок соціально-економічної функції куркульства вимагає прискіпливого вивчення джерел, використання математичних і комп’ютерних методів обробки статистичних матеріалів, а найголовніше — вироблення нового концептуального підходу: не нівелюючи гострих суперечностей, аргументовано визначити характер соціальних відносин в українському селі, реальний вплив різних груп його населення на загальну картину сільськогосподарського виробництва, особливості переходу на капіталістичні рейки. Певну пізнавальну цінність може становити вивчення селянського побуту (рівень споживання, частка грошових невиробничих витрат тощо), який опосередковано відбиває зміни на селі. Цікаво було б простежити наслідки російської експортної політики щодо сільськогосподарської продукції для українських сіл та міст. З одного боку, це сприятиме деміфологізації тези про те, що Росія “годувала весь світ” (хоч у 90-х рр. експорт 20 % власного товарного зерна міг задовольнити потреби близько 30 млн чол.), а з іншого, — дасть можливість неупереджено оцінити соціальну політику уряду, рівень забезпечення населення імперії продуктами харчування й іншими видами сільськогосподарського виробництва.

Сталим інтересом до аграрної історії Російської імперії відзначається зарубіжна історіографія. Звичайно, навіть для поверхового знайомства з концепціями іноземних фахівців знадобиться значно більше місця, ніж обсяг однієї статті. І все ж звернемося до напрацювань окремих спеціалістів, щоб мати уявлення про напрями наукових розробок, підходи і засоби розв’язання поставлених ними завдань.

Праці професора Хіросімського університету С. Хінади — автора монографії “Дослідження з аграрної історії Росії. До питання про відробітковий аграрний лад напередодні революції 1905 р.” — викликають інтерес тим, що він зіставляє основні риси японської та російської общини. На відміну від першої, що базувалася на яскраво виражених індивідуалістичних засадах (до общини входили землевласники), друга була насамперед колективістською структурою. Крім того, поряд з обов’язками, що покладалися на неї “згори”, російська община здійснювала ще й демократичні функції “знизу”. На цьому і базувалося очікування її еволюції в справедливий суспільний устрій.

Заслуговує на увагу логічний ланцюжок, за допомогою якого японський учений намагається простежити детермінованість революції 1905—1907 рр. аграрними відносинами, що склалися у Росії після реформи 1861 р. Тенденція до модернізації сільського господарства пореформеного періоду зовсім не була визначальною. Навпаки, дедалі більший відбиток на соціальні відносини в селі накладала відробіткова система, що склалася після особистого звільнення селян від кріпацтва. Внутрішня колізія цієї системи полягала у тому, що орендна плата була високою, а заробітна — занадто низькою. Так виявлялася суперечність між працею й капіталом. На думку С. Хінади, селянський рух під час першої російської революції спрямовувався саме проти відробіткової системи²⁵. Традиційно радянська історіографія вважала, що головна вимога селян у той період торкалася землі. Однак це лише надводна частина айсберга. Центральними для селян питаннями були підвищення оплати праці (в 3 рази) та зменшення орендних тарифів (у 2 рази). Як бачимо, дана концепція кардинально відрізняється від погляду на цю проблему І. Д. Ковальченка.

Крім того, С. Хінада вважає, що об'єктивно для російського капіталізму, що зводився на ноги, боротьба селян стала дестабілізуючим фактором, оскільки низька заробітна плата була однією з умов розвитку капіталістичного виробництва у відсталій країні. За словами японського історика, столипінська аграрна реформа спрямовувалася проти селянського руху за ліквідацію чи трансформацію відробіткової системи.

Власну позицію щодо аграрного питання в Російській імперії виклав американський учений С. Л. Хок²⁶. Спростовуючи тезу про непосильний тягар, скинутий на плечі селян у вигляді викупних платежів за землю після реформи 1861 р., він стверджує, що дійсні виплати колишніх кріпосних у 19 разів перевищували їх недоїмки. “Іншими словами, — пише С. Л. Хок, — якими б обтяжливими для селян не були викупні платежі, документи свідчать про те, що селяни були в змозі виконувати свої зобов'язання і дійсно їх виконували” (с. 33).

Дана стаття є свідченням того, наскільки складною справою є методика визначення рівня матеріального забезпечення населення, зокрема харчовими продуктами, у дореволюційній Росії, його зайнятості, абсолютно-го й відносного показників прибутків (заробітної плати, врожаїв, промислів та т. п.). В 20—30-ті роки провідні економісти, незважаючи на всі спроби, так і не змогли виробити єдиних норм споживання для стандартизації визначення рівня життя, що спричинило до завищення оцінок перенаселення країни. Американський дослідник вказує також на труднощі, які виникають у ході з'ясування демографічних тенденцій (смертності, народжуваності, міграцій).

Торкаючись наслідків реформи 1861 р., С. Л. Хок на підставі архівних джерел, праць інших істориків, зокрема А. Гершенкрона, доводить, що після викупу плата селян за землю стала меншою за середню величину оброку, який кріпаки вносили до реформи. На прикладі здольщини він показує, що в післяреформений період селяни мали додаткові прибутки й отримали можливість виконати всі свої фінансові зобов'язання. С. Л. Хок спростовує ще один аргумент істориків, які вважали зменшення викупних платежів, санкціонованих урядом у 1861 р., свідченням зубожіння селянства. Насправді це було продиктовано реформою фінансової політики, яка змістила акцент з подушних на опосередковані податки.

Все вищенаведене приводить американського науковця до думки, що ортодоксальні погляди на перенаселення Росії, що перебували під впливом мальтузіанської теорії, вимагають перегляду. Іншими словами, аграрне

перенаселення європейської частини імперії об'єктивно не загрожувало нестачею продуктів харчування та падінням життєвого рівня народних мас.

Ряд цікавих поглядів на аграрну проблему в країні викладено у монографії К. Д. Воробеця “Селянська Росія: сім'я й община в пореформений період”, що вийшла англійською мовою у США²⁷. За допомогою міждисциплінарного підходу автор аналізує порядок успадкування землі, який гальмував процес модернізації в країні. Зокрема, К. Воробець вважає, що періодичний переділ землі позбавляв російських селян прав на володіння нею. Розкриваючи особливості патріархальної культури російського селянства, дослідник доводить, що пореформені передільні общини, великі селянські родини і неформальні селянські товариства були важко перетворити на бар'єрами для будь-яких реформ на селі.

Історики-аграрники головну увагу зосереджують на характеристиках політики уряду, показників товарності, статистики сільського господарства. Заходи ж по залученню капіталів у сільськогосподарську галузь, піднесенню її агротехнічного рівня залишаються в затінку. Російський учений А. П. Корелін наголошує на недоліках однобічного вивчення проблеми розвитку російського аграрного капіталізму, недостатньому розкриттю факторів, які пов'язують усі галузі сільського господарства в цілісну систему²⁸. Одним з найважливіших компонентів останньої він назвав кредит. Цій же проблемі присвячено статті В. С. Дякіна та В. І. Кізченко²⁹. Український учений уперше у вітчизняній історіографії розглянув дане питання на місцевому матеріалі. Хотілося б думати, що це лише вдалий початок. В. І. Кізченко не виявила істотних відмінностей у дрібному кредитуванні в “малоросійських” губерніях порівняно з іншою територією імперії: система діяла на тій же правовій базі й мала ті ж позитивні риси і недоліки. На кінець 1903 р. в Україні налічувалося 811 допоміжних кас із загальним балансом у 14,4 млн крб. та сумою позичок 10 млн крб. Кількість позичальників зростає з 171.159 в 1894 р. до 202.505 у 1901 р. (с. 103—105). Ці й інші статистичні дані, проаналізовані автором, дали змогу дійти висновку, що, “незважаючи на певні недоліки, котрі гальмували розвиток волосних допоміжних ощадно-позичкових кас, їх діяльність розширювалася протягом усієї другої половини XIX ст., задовольняючи потреби в дрібному кредиті досить значної частини селян” (с. 106). Цікавий штрих: у 90-х роках переважна частина позичок використовувалася на непродуктивні витрати. Це є опосередкованим свідченням життєвого рівня селян, для яких дрібні кредити втратили значення останньої соломинки, за яку хапаються доведені до межі господарі.

Важливе значення для розвитку аграрного сектора мала кооперація. Серед останніх праць на дану тему слід назвати статті А. Кореліна, В. Половця і монографію В. Марочка³⁰. За словами останнього, селянська кооперація стала “своєрідною формою самозахисту виробників сільськогосподарської продукції” (с. 3). Її першовитоки сягають початку 60-х років XIX ст. На запитання, чи була кооперативна форма господарювання органічно притаманна українським селянам, а не якоюсь штучно вигаданою чи нав'язаною, автор дає ствердну відповідь.

Дослідник простежує протягом 60-х років XIX ст. — 1917 р. процес формування трьох головних форм селянської кооперації: споживчої, кредитної та сільськогосподарської. За його підрахунками, на 1917 р. в Україні діяло понад 10 тис. кооперативних товариств, до яких входили щонайменше 3 млн селян. Даний часовий проміжок В. Марочко позначає як “всеросійський період” формування української селянської кооперації” (с. 15). На відміну від західноєвропейських країн у Російській імперії кооперація створювалася з ініціативи інтелігенції й самих селян в основ-

ному на державні кошти і пожертви благодійників. На протигагу російським більшовикам українські політичні партії підтримували кооперативний рух.

Важливим засобом подолання аграрного перенаселення в Російській імперії стали заходи уряду по заохоченню міграції селянства європейської частини у віддалені райони країни. До даної проблеми зверталось багато вчених. Це одна з небагатьох тематичних ніш, де українські науковці не поступаються за результатами досліджень своїм зарубіжним колегам³¹. Так, відомий дослідник аграрної історії України М. А. Якименко в своїй докторській дисертації висловив ряд цікавих положень, які суперечать усталеним поглядам на міграційні процеси, викликані економічними перетвореннями. На відміну від П. Д. Верещагіна, який на підставі матеріалів Білорусі заперечує ландшафтну залежність у географії переселень, український учений, навпаки, вказує на існування тісного взаємозв'язку ландшафту місць виходу та районів поселення. Мова йде про міграцію селянських родин одних регіонів у певні райони країни, тобто про виникнення своєрідних “ландшафтних пар”. Російський історик Л. Й. Бородкін відстоює необхідність відтворення такої картини переселень, яка б розумно поєднувала “двочленну” схему міграційних потоків і складний конгломерат міграційних зв'язків регіонів. До речі, саме з ім'ям Л. Й. Бородкіна, який очолює лабораторію історичної інформатики МДУ ім. М. Ломоносова, пов'язаний новий напрям у методології історичних досліджень. Він розробляє й використовує принципи системного підходу та спеціальних методів просторової типології, на підставі яких досліджуються статистичні матеріали. Комп'ютерна обробка об'ємних цифрових даних дає змогу простежити визначальні тенденції селянських міграцій, їх інтенсивність, головні напрямки, особливості й наслідки в різних регіонах країни.

Важливу проблему, навколо якої було зламано чимало списів, розглянуто у публікації О. М. Краснікової. На основі архівних і статистичних матеріалів вона відтворила джерела та обсяги фінансування переселенських акцій, встановила частку вихідців з України в ареалі головних місць міграції й сільськогосподарському виробництві. Автор довела, що українські переселенці виявили більшу порівняно з іншими етносами наполегливість у “домообзаведенні” на нових місцях. Так, при загальній питомій вазі мігрантів у 37,5 % серед зворотних переселенців їх було тільки 23,5 % (с. 144).

Поряд з певними успіхами в дослідженні даної проблеми існує ще ряд питань, які вимагають подальшої наукової розробки. Так, наприклад, необхідно продовжити з'ясування причин конкретних виявів і наслідків аграрного перенаселення (зокрема, у нечорноземних та західних губерніях України), що викликали масову еміграцію українців за океан. Серед них називають низьку прибутковість селянських господарств, повільні темпи урбанізації (В. Гросул) і швидке зростання в містах частки вихідців із сільської місцевості (П. Риндзюньський)³². Вказані й інші причини слід корелювати з конкретними особливостями регіонів. Адже не випадково місцем масового виходу селян став західноукраїнський регіон, де був значний дефіцит орної землі.

Звичайно, у даній статті ми не ставимо за мету висвітлити стан розробки всіх аспектів аграрної історії. З деякими з них можна ознайомитися в публікації Д. А. Селіхова та М. А. Якименка³³.

На закінчення спрогнозуємо подальше зростання уваги науковців до цієї проблематики. Підстави для такого переконання дають дискусії, які ведуться під час наукових конференцій, на шпальтах наукової періодици³⁴.

Історія робітничого класу стала однією з домінуючих тем радянської історіографії внаслідок її ідеологічного потенціалу. Поступово склалися “ударні” проблеми, визначалися певні періоди, вивчення яких вважалося пріоритетним. До таких відносилися періоди “революційних злетів” (1895—1903, 1905—1907, 1910—1914, 1917—1920 рр.). Іншим хронологічним відрізкам приділялося менше уваги, хоч і в них можна знайти відповіді на чимало питань дореволюційної історії пролетаріату й промислового розвитку країни.

Після розпаду СРСР дослідження минулого пролетарських верств суспільства отримало новий імпульс. Воно відбувається під знаком повернення до історичної правди. Можна говорити про справжню інтелектуальну атаку на різні аспекти даної тематики, лідерами якої стали російські вчені³⁵. У Росії проводиться багато конференцій, симпозіумів, круглих столів, на яких обговорюються проблеми історії робітничого класу³⁶. Російські науковці І. Пушкарьова, М. Блінов, В. Желтова, Н. Іванова, Ю. Кир’янов розробили єдину методику вивчення статистики страйків. Творче використання нових методичних прийомів на вітчизняному матеріалі спроможне дати плідні наукові результати, поглибити розуміння процесів, що відбувалися в робітничому середовищі у другій половині XIX — на початку XX ст.

Радянська історіографія перебільшувала рівень політичної свідомості пролетарських верств, намагаючись дистанціювати робітничу платформу від “дрібнобуржуазної, утопічної” позиції народників. Натомість з’являється дедалі більше доказів того, що масові акції протесту робітників мали в основному соціально-економічну спрямованість і лише у роки революції діставали й політичне забарвлення.

Здавалося б, уже все сказано з приводу причин, які штовхали пролетаріат на виступи, що розхитували Російську імперію. Однак фахівці знову та знову звертаються до з’ясування умов, в яких жили робітники, до урядової політики у сфері праці, появи і розвитку пролетарських організацій.

Французький історик Н. Верт вважає однією з головних помилок Століпіна відсутність політики щодо робітництва. Навіть загальне економічне піднесення не позначилося позитивно на життєвому рівні пролетарів. Закони, спрямовані на забезпечення соціальних гарантій, — 10-годинний робочий день, страхування працюючих, що отримали травми на виробництві, не працювали³⁷. Ця байдужість дорого коштувала імперії.

Результатом координації наукових зусиль учених різних країн став вихід колективної праці “Страйки, війни й революції: міжнародний аспект”³⁸. 22 автори з 6 країн з’ясовували взаємозалежність внутрішніх соціальних конфліктів з міжнародними подіями.

Марксистська теза про робітничий клас як гегемон революції потребувала підтвердження, для чого зацікавлені сили йшли на відверті фальсифікації. Штучно підтасовуючи факти та статистичні дані, вождь російських більшовиків у кілька десятків разів завишив кількість робітників, зайнятих у промисловості (1.432 тис. за статистикою 1890 р. і 22 млн, а разом з напівпролетарями — 63,7 млн нібито на підставі перепису 1897 р. — в Леніна)³⁹. Це маніпулювання цифрами стало базою для теоретичного обґрунтування більшовиками власних претензій на владу.

Більшовицька концепція революції наділила один з варіантів історичного розвитку країни рисами фатальності, хоча він мав альтернативу. Й тут на перший план виступають не стільки об’єктивні фактори, скільки суб’єктивні якості тих, у руках яких знаходилася доля мільйонів людей, а також феномен натовпу.

Звертаючись до історичної психології, К. Касьянова визначає російський національний тип як “епілептоїд”, тобто етнокультурний тип, що схильний до уповільненої реакції на зовнішні подразники, конденсує в собі вибухонебезпечний заряд психічної енергії⁴⁰.

Історія містить досить вивчених фактів, щоб засвідчити, з одного боку, нестримність і швидке розростання акцій, породжених феноменом натовпу, а з іншого, — його аномальну готовність до зомбіювання з боку “сильної влади”, до її сакралізації. В. П. Булдаков аргументами на користь ваги психогенних факторів вважає оргаїстичні вияви натовпу, девіантно-епатичну поведінку, “зрив” з традиційної морально-етичної осі, відмову від загальноприйнятої символіки та обрядовості⁴¹.

За останнє десятиріччя марксистська доктрина пролетарської революції на пострадянському просторі втратила апологетів. Від неї залишилася тільки правомірна теза про те, що певна частина робітництва стала найбільш придатним середовищем для вкорінення ідей більшовизму. При цьому виникає ряд запитань, наприклад: чи не були страйки і пролетарські маніфестації, які часто перевищували межу економічної й політичної доцільності, самоціллю? Як психологічно робітництво сприймало те, що після масових акцій мало що змінювалося у його матеріальному становищі? В. П. Булдаков дає таку відповідь на це: “Страйковий рух розхитував психіку народу. Відбувалося прищеплення духу соціальної агресії”⁴². В цьому твердженні є раціональне зерно. Більшовики на амплітуді страйкового руху та масової непокори трудящих бажали піднятися на вершину влади. Російський учений у своїх працях показав, наскільки піддавався соціально-психологічній ерозії пролетаріат. Його маргінальні елементи швидко підхоплювали гасла “грабуї награвоване”, анархії, вседозволеності. В той же час значна частина робітництва залишилася байдужою до всіх новомодних теорій і прагнула якнайшвидшого наведення порядку й спокійної праці. Саме цим пояснюється вплив поміркованих соціалістів у профспілках, порівняно невелика частка тих, хто хотів “повоювати” в українських містах та робітничих селищах.

Сучасна українська історіографія також намагається йти у фарватері останніх досягнень науки в даній тематичній ніші. Робітничий проблематиці присвячено докторські дисертації В. Кізченко й О. Реєнта⁴³. Вийшли друком монографії цих дослідників⁴⁴, у яких зроблено спроби відійти від попередніх схем і по-новому осмислити місце та роль пролетаріату в житті країни.

Разом з тим існує потреба у подальших наукових пошуках з питань, що залишаються без вичерпної відповіді. Це в першу чергу стосується шляхів і засобів імплантації ззовні руйнівних радикальних ідей у пролетарське середовище України, впровадження деструктивних форм громадянської непокори. Окремим напрямом досліджень мають стати інші форми робітничого руху — профспілковий та кооперативний. Недостатньо вивченим залишається питання про різні течії в українському пролетарському русі, взаємини між ними, а також вплив небільшовицьких партій у робітничому середовищі. Малоосвоєною є царина соціальної психології пролетарських верств. Вимагає чіткої постановки та нового вирішення проблема стосунків робітників з іншими класами й верствами суспільства.

Одним із стрижневих процесів, що визначали поступ Російської імперії у XIX ст., стала промислова революція. Дослідники даного явища в Європі вкладали різний зміст у це поняття. Наприклад, італійський учений К. Чіполла охоплює ним усі соціальні, економічні та культурні процеси, що відбувалися на континенті з 1750 р. до 1900 р.⁴⁵ Відомий російський

фахівець з цієї проблематики А. М. Соловйова виділяє три складові частини промислової революції в Росії — технічну, економічну і соціальну⁴⁶. Останній підхід видається нам продуктивнішим, хоча важко заперечувати взаємовплив промислової революції й соціокультурної сфери.

Особливості цього багатоетапного явища у Росії порівняно із західними країнами полягали в складному переплетенні феодално-кріпосницьких та, власне, капіталістичних елементів. Саме тут найдовше існували підприємства перехідного типу, на яких поряд з машинною широко використовувалася і ручна праця.

Промислова революція мала на території Російської імперії й регіональну специфіку, у тому числі в Україні. Однак наукова розробка цього питання перебуває у початковій стадії, хоча саме на Півдні рельєфно і своєрідно проступала складна динаміка аграрно-промислових процесів, результатом яких стало формування виробничої бази російського капіталізму. Свій відбиток на ці явища накладав також практичний інтерес іноземного капіталу до українських промислових центрів, характер інвестицій та їх вплив на тенденцію становлення капіталістичного виробництва.

Дискусійною залишається періодизація промислової революції, зокрема час її завершення. Якщо А. М. Соловйова доказово аргументує верхній рубіж промислової революції серединою 90-х років, то деякі вчені обмежують його 70—80-ми роками.

Після нетривалого “штилю” українські науковці повертаються обличчям до економічної тематики. Не в останню чергу це викликано асоціаціями, що проступають при порівнянні тогочасних і сучасних процесів у господарстві України.

Структурний аналіз усіх складових елементів капіталістичного ринку, нових форм торгівлі (універмагів, магазинів тощо), показ умов зростання товарообігу, кількості бірж містить монографія О. А. Пиріг⁴⁷. Роль залізничного транспорту в складанні українського ринку простежує С. С. Богатчук⁴⁸.

Значну увагу українських учених привертає процес зародження й становлення вітчизняної буржуазії, купецтва. Так, статтю Б. А. Кругляка присвячено дослідженню соціальних та національних аспектів формування і діяльності в Україні торговельної буржуазії⁴⁹. Автор вказує на час складання її як верстви (кінець XIX ст.), розподіл по українських губерніях, характер прибутків, організацію підприємництва, оплату праці управлінського й допоміжного персоналу. Торговельна буржуазія України формувалася на багатонаціональній основі (11 % українців, 64 % євреїв і т. п.). Дослідник з'ясовує місце українського купецтва в торговельному обміні, подає стислу інформацію про кількох його представників. Торкаючись питання про спроби царизму підтримувати національні суперечності, автор, однак, не окреслив позицію української торговельної буржуазії у цьому питанні. Також не розкриті, а лише позначені напрями впровадження в практику тогочасного підприємництва ідей соціального партнерства.

Генеza національної буржуазії знаходиться у дослідницькому фокусі Т. І. Лазанської. Аналіз соціального стану та походження вітчизняної промислової буржуазії дає змогу простежити шляхи залучення представників різних станів у сферу виробничого підприємництва. Як свідчить автор, наявність стартового капіталу дозволила успішно займатися цією справою поміщикам (41,7 % підприємців із списку в 652 особи) й купцям (27,6 %) ⁵⁰. Заслугою дослідниці слід вважати аналіз соціального складу промислової буржуазії України по 12 галузевих групах, огляд нових організаційних форм капіталістичного виробництва та управління, характе-

ристика пріоритетних напрямків розвитку промисловості, в які інвестувалися кошти українських підприємців. Вказуючи на пік активності промисловців України — 80—90-ті роки (тобто час завершення індустріалізації й аграрної кризи), автор, на жаль, обходить питання про взаємозв'язок аграрної та промислової сфер.

У центрі іншої публікації Т. І. Лазанської — родина найвідоміших підприємців дореволюційної України — Терещенків⁵¹. Табу на висвітлення даної тематики свого часу збіднило радянську історіографію. І тому вказана стаття додає впевненості в тому, що галерея історичних портретів України поповниться іменами (які донині перебувають у затінку) діячів культури, політиків, науковців — тих, хто, можливо, менш помітно, але діяльно творив історію держави й народу.

Питання торговельного обміну між Україною та Білорусією розглянуто в статті К. В. Завальнюка⁵². Автор простежує його географію, асортимент, динаміку товарообміну, акцентує увагу на “цукровій” домінанті у торгівлі, а також підкреслює значну питому вагу в обміні виробів з металу. Хоча поданий матеріал має в основному фактографічний характер, усе ж він дає змогу виявити основні українські центри, які орієнтувалися на збут промислової продукції до інших регіонів імперії, тобто на “внутрішній експорт”.

Як відомо, одним з напрямів протидії фронтальній русифікації стала організація українських національних форм економічного життя. З відомих причин ця проблема у радянські часи не вивчалася, і лише нині дослідницький інтерес повертає її в зону пошукових зусиль. У розвідці О. В. Лисенка⁵³ зроблено спробу позначити коло питань, які вимагають серйозного вивчення й аналізу. Йдеться про “створення промислово-фінансової інфраструктури українського національного руху на Наддніпрянщині” та протидію цьому з боку правлячих кіл імперії й російського капіталу. Однією з ланок цього процесу став український кооперативний рух.

Вільний простір для наукового пошуку і роздумів дає проблема співвідношення між кінцевою фазою промислової революції та початком індустріалізації. На нашу думку, це дослідницьке завдання є перспективним з точки зору його результатів на українському матеріалі. Багатообіцяючим видається ще один напрям історико-економічних досліджень, пов'язаний з інтеграційними процесами, визначенням місця і ролі “малоросійських” губерній у загальноросійському господарському організмі. Не лише наукову, а й чисто практичну цінність може становити з'ясування наслідків змін у кон'юктурі енергоносіїв (різке збільшення темпів використання продуктів нафтопереробної промисловості як альтернативи кам'яному вугіллю).

Як бачимо, серед тих проблем, яких ми торкнулися, є чимало таких, що потребують подальшої розробки. Серед тих аспектів, які ми не вказали, потребує неупередженого осмислення сукупність та дія факторів, що сприяли усуненню України на периферію суспільних процесів, формуванню і закріпленню в її народі рис провінціалізму, вторинності. З іншого боку, це вимагає подолання історичного нарцисизму, оскільки він є одним із симптомів комплексу неповноцінності, так довго й уперто прищеплюваного українцям.

Наступний етап дослідження історії України XIX — початку XX ст., на нашу думку, має базуватися: по-перше, на теоретичному осмисленні доленосних явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність і дискретність; а по-друге, на вивченні конкретних явищ побутового, пси-

хологічного, релігійно-етичного порядку, що в кінцевому підсумку є рушіями й мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації. Тільки повернення до людини, з її тогочасними турботами й інтересами, уявленнями про Бога і навколишній світ, спроба поглянути на останній її очима може наблизити нас до розуміння великої таємниці минулого, якою оповиті кожен день та кожна година існування людського суспільства. У цьому сенсі можна погодитися з послідовниками школи “Анналів”, які вважають вивчення ментальності людей необхідною умовою осягнення й минулого, і сучасного.

¹ Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. — 1999. — № 1. — С. 87.

² Белоусова Г. А., Уткин А. И. Межвузовская конференция по проблемам методологии истории // Отечественная история. — 1996. — № 6. — С. 206.

³ Таран Л. В. Назв. праця. — С. 89.

⁴ Фон Хаген Марк. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині XX ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 122—131.

⁵ Rogger Hans. Nationalism and the State: A Russian Dilemma // Comparative Studies in Society and History. — 1961/1962. — № 4. — P. 253—264.

⁶ Єкельчик С. О. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. — К., 1994. — С. 159—167. До речі, в тому ж році вийшла монографія С. Єкельчика “Пробудження нації. До концепції історії української нації XIX—XX століття (Навчальний посібник). — Мельбурн, 1994, 167 с.

⁷ Там же.

⁸ Міжнародна наукова конф., присвячена 183-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 150-річчю від дня заснування Кирило-Мефодіївського товариства // Тези доповідей та повідомлень (27—28 березня 1997 р.). — К., 1997; Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї, традиції: До 150-річчя створення та діяльності // Матеріали Всеукр. наук.-освіт. конф. (Травень 1996 р., Переяслав-Хмельницький). — К., 1996.

⁹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX—XX століття (Навчальний посібник). — К., 1996; Голубуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX ст.: Дослідження. — К., 1966; Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст. — К., 1996.

¹⁰ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах (Відп. ред. — док. іст. наук, проф. В. Г. Сарбей). — К., 1999.

¹¹ Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 1993; Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х книгах. Книга 1. — К., 1994; Лисенко О. В. “Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період. — К., 1990; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993; Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. — К., 1991; Шип Н. А. Церковно-православный рух в Україні (поч. XX ст.). — К., 1995.

¹² Наукові праці з питань політичної історії // Міжвід. наук. збірник. — К., Вип. 172: Політичні партії на Україні (1905—1925 рр.). — 1992; Вип. 173: Партії і соціальні групи в першій російській революції. — 1992; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. — Тернопіль, 1991; Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX — початок XX ст.) // Історія України. — 1999. — Червень. — № 21—24; Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали (Упоряд. Шевченко В. Ф. та ін.). — К., 1993; Королєв В. И. Бунт на коленах: Политические партии в Таврической губернии. 1905—1907 гг. — Симферополь, 1993; Королєв В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — Симферополь, 1993.

¹³ Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. — Львів, 1996; Лебеденко А. М. История анархизма в Украине. — К., 1995; Сергієнко Ю. Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок XX ст. — 60-ті роки): Історичний аспект. — Луганськ, 1995.

¹⁴ Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3, 4.

- ¹⁵ Б л у д о в а М. Д. Разнотечения в книге о декабристах // Вопросы истории. — 1992. — № 11. — С. 235—237; Декабристские чтения // Отечественная история. — 1999. — № 4; К а з ь м и р ч у к Г. Д. Декабристоведение: итоги и проблемы. 1917—1993 // Отечественная история. — 1996. — № 2.
- ¹⁶ К л е й н Б. С. Россия между реформой и диктатурой (1861—1920 гг.) // Вопросы истории. — 1991. — № 9/10. — С. 5.
- ¹⁷ Див.: Наука и жизнь. — 1990. — № 9. — С. 35.
- ¹⁸ Реформы в России XVI—XIX вв. // Сборник науч. трудов. — М., 1994; Д я к и н В. С. Деньги для сельского хозяйства (выбор пути экономического развития России. 1892—1914 гг.) // История СССР. — 1991. — № 3. — С. 64—82; М и р о н е н к о С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. — М., 1989; К о в а л ь ч е н к о И. Д., М о и с е е н к о Т. Л., С е л у н с к а я Н. Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма. — М., 1988; П о ш к и н а И. В. Индустриальное развитие дореволюционной России: концепции, проблемы, дискуссии в американской и английской историографии. — М., 1994; Кризис власти и реформы в России на рубеже XIX—XX вв. в исследованиях американских историков // Вопросы истории. — 1994. — № 2; Проблемы социально-экономической истории России. — СПб., 1991; М е д у ш е в с к и й А. Н. Реформы в России XIX—XX веков: Западные модели и русский опыт. Конференция во Франкфурте-на-Майне // Отечественная история. — 1996. — № 2. — С. 202—207.
- ¹⁹ М е й с е н Д. Правительство и крестьянство в России. 1861—1906: предпосылки столыпинской реформы // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 198—200; С е л у н с к а я Н. Б., Ш а ш и н а Е. Б. Страницы аграрной истории России в прочтении западных ученых // Отечественная история. — 1992. — № 4; К о в а л ь ч е н к о И. Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) // Отечественная история. — 1992. — № 2. — С. 73—84; К о в а л ь ч е н к о И. Д. Консерватизм, либерализм и радикализм в России в период подготовки крестьянской реформы 1861 г. // Вопросы истории. — 1994. — № 2; Столыпинская реформа и российская агротехническая революция // Вопросы истории. — 1992. — № 6. — С. 194—200; З а й ч е в а И. Л. Аграрная реформа П. А. Столыпина в документах и публикациях конца XIX — начала XX века. — М., 1995; Я к и м е н к о М. А. Становления селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861—1918 рр.) // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 3—14; Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 149—150.
- ²⁰ Див.: А н ф і м о в А. М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. — 1991. — № 4. — С. 112—121.
- ²¹ С т о л ы п и н П. А. Сборник речей. — СПб., 1912. — С. 75.
- ²² Г р о с у л В. Я. Истоки трех революций // Отечественная история. — 1997. — № 2. — С. 34—54.
- ²³ Історія селянства Української РСР. — К., 1967. — Т. 1. — С. 387.
- ²⁴ Г в о з д е в Р. Кулачество — ростовщичество. Его общественно-экономическое значение. — СПб., 1898.
- ²⁵ Див.: История СССР. — 1991. — № 4. — С. 219—221.
- ²⁶ Х о к С. Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861—1914 годы // Отечественная история. — 1996. — № 2. — С. 28—54.
- ²⁷ W o g o b e c C. D. Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emancipation Period. Princeton University Press. — Princeton, 1991.
- ²⁸ К о р е л и н А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX — начале XX в. // История СССР. — 1989. — № 4. — С. 3.
- ²⁹ Д я к и н В. С. Деньги для сельского хозяйства (выбор пути экономического развития России. 1892—1914 гг.) // История СССР. — 1991. — № 3. — С. 64—82; К і з ч е н к о В. І. Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ощадно-позичкові каси // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 1999. — Вип. 9. — С. 97—107.
- ³⁰ К о р е л и н А. П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. — 1996. — № 2. — С. 180—189; П о л о в е ц ь В. М. Домарксистські концепції кооперативного руху (історико-теоретичний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 253—266; М а р о ч к о В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). — К., 1995.
- ³¹ Я к и м е н к о Н. А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861—1917 гг.) // Автореф. дис. ... док. ист. наук. — К., 1989; Б о р о д к и н Л. И., М а к с и м о в С. В. Крестьянские миграции в России. СССР в первой четверти XX века (Макроанализ структуры миграционных потоков) // Отечественная история. — 1993. — № 5. — С. 124—143; Л и т в и н о в П. П. Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX — на початку XX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 47—55; П е т р е н к о Є. Д. Переселенчій рух з України на Кубань (друга пол. XIX — поч. XX ст.). — К., 1997; К р а с н і к о в а О. М. Фінансове забезпечення переселення селян з

України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного права (1861—1917) // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 133—148.

³² Р ы н д з ю н с к и й П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. — М., 1983.

³³ С е л і х о в Д. А., Я к и м е н к о М. А. Проблема реформування аграрного сектору економіки України після соціальних потрясінь 1905 року в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 294—308.

³⁴ Див.: Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 149—150; Реформы России XIX—XX веков: западные модели и русский опыт // Отечественная история. — 1996. — № 2. — С. 202—207.

³⁵ Г а в р и л о в Д. В., М и к и т ю к В. П. О ходе работы над хроникой рабочего движения в России в 1895—1917 гг. Поиски новых подходов // Вопросы истории. — 1991. — № 2; 1995. — № 5; П у ш к а р е в а И. Н. Рабочее движение в России в период реакции. 1907—1910. — М., 1989; В и н н Ч. Рабочие забастовки, погромы в Донбасско-Днепровском регионе императорской России. 1870—1905. — Гринстон, 1992; Хроника рабочего движения в России: Апрель—декабрь 1912 г. — Ч. 2. — М., 1995. — Кн. 1, 2; Рабочие и российское общество. Вторая половина XIX — начало XX века. Сб. ст. и материалов, посвященный памяти О. Н. Знаменского. — М., 1996; Б о й к о Т. В. Рабочие России и культура. Poleмика на страницах консервативной и либеральной периодики начала XX ст. — М., 1997; К и р ь я н о в Ю. И. Рабочие России на рубеже XIX—XX веков // Отечественная история. — 1997. — № 4. — С. 40—53 та ін.

³⁶ Див.: К о л о н и ц к и й Б. И. Международный коллоквиум «Рабочий класс и революционная ситуация в начале XX века» // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 212—215; Б а л а ш о в Е. М. Третий международный научный коллоквиум по истории рабочего класса России // История СССР. — 1966. — № 3. — С. 197—204; Б о л д и н а К. Е., П у ш к а р е в а И. М. Конференция по истории буржуазии и пролетариата в России // Отечественная история. — 1994. — № 6. — С. 267—270; Реформы начала XX в. — забастовки конца XIX — начала XX века // Вопросы истории. — 1991. — № 4—5.

³⁷ В е р т Н и к о л а. История советского государства. 1900—1991. — М., 1992.

³⁸ Strikes, Wars and Revolutions in International Perspective: Strike Waves in the late 19th and early 20th centuries // Ed. by L. Hainson and Ch. Tilly. Cambridge etc. — 1989. XIV.

³⁹ Див.: К л е й н Б. Назв. праця. — С. 6.

⁴⁰ К а с ь я н о в а К. О русском национальном характере. — М., 1994. — С. 125—131, 222, 260.

⁴¹ Б у л д а к о в В. П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отечественная история. — 1997. — № 2. — С. 42—60.

⁴² Там же. — С. 59.

⁴³ К і з ч е н к о В. І. Культурне обличчя пролетаріату України XIX — початку XX ст. // Дис. ... док. іст. наук. — К., 1992; Р е є н т О. П. Робітництво України в 1917—1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни) // Дис. ... док. іст. наук. — К., 1994.

⁴⁴ К и з ч е н к о В. И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. — К., 1990; Р е є н т О. П. Робітництво України і Центральна Рада. Історичні зошити. — К., 1993; Р е є н т О. П. Українська революція і робітництво (Соціально-політичні та економічні зміни 1917—1920 рр.). — К., 1996; О л е к с а н д р Р е є н т. У робітнях історичної науки. — К., 1999.

⁴⁵ Europäische Wirtschaftsgeschichte // Hg. v. C. M. Cipolla. Bd. 3. Die industrielle Revolution. — Stuttgart; N Y. — 1985. — S. 211.

⁴⁶ С о л о в ь е в а А. М. Промышленная революция в России в XIX в. — М., 1990.

⁴⁷ П и р і г О. А. Ринок і торгівля України (Історичний аспект). — К., 1996.

⁴⁸ Б о г а т ч у к С. С. Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України (др. пол. XIX — поч. XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 9. — С. 41—54.

⁴⁹ К р у г л я к Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) // Укр. іст. журн. — 1994. — № 6. — С. 72—81.

⁵⁰ Л а з а н с ь к а Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії в XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 65—73.

⁵¹ Л а з а н с ь к а Т. І. “Прагнути до громадських справ” — девіз підприємницької родини Терещенків // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 167—181.

⁵² З а в а л ь н ю к К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 4. — С. 43—55.

⁵³ Л и с е н к о О. В. Взаємозв'язок національно-культурних, економічних та соціально-політичних процесів у Наддніпрянській Україні на початку XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 182—191.

* * *